

॥२
६

अथ
विश्वनाथरायिता

११३
६

॥ सिद्धान्तमुक्तावली ॥ Siddhanta mukta

(न्यायशास्त्रम्)

७५१

क्लिरेषाचिरं ॥ ३ ॥ विघ्नविघ्नाताय कृतं मंगलं शिष्यशिक्षा
 यै निबध्नाति ॥ नूतनेत्यादि ॥ ननु मं
 गलं न विघ्नध्वंसं प्रति न वा समाप्तिं प्रति कारणं ॥ विना
 पिमंगलं नास्तिकादीनां ग्रंथे निविघ्नपरि समाप्तिदर्शनादि
 ति चेन्न ॥ अविगीतशिष्टाचारविषयत्वेन मंगलस्य स
 पलत्वे सिधेतत्र पलं जिज्ञासायां संभवति दृष्टपलक
 ल्यनायाः अन्याय्यत्वाद्युपस्थितत्वात् समाप्तिरेव पलं
 ॥ इत्थंच यत्र मंगलं न दृश्यते तत्रापि तत्रापि जल्मात

प्रचुरस्यैवास्थबलवत्तरविघ्ननिवारणे कार
 णत्वं बोध्यं ॥

रीयंत कल्प्यते ॥ यत्र च सत्यपिमंगले समाप्तिर्न दृश्य
 तत्र बलवत्तरं विघ्नो विघ्नप्रानुयवा बोध्यं ॥ विघ्नध्वंस
 स्तुमस्तुमंगलस्य द्वामित्याहुः ॥ नव्यास्तु ॥ मंगलस्य
 विघ्नस एव फलं ॥ समाप्तिस्तु बुधिप्रतिभादिकार
 णकलापात् ॥ न च स्यतः सिद्धविहवता कृतस्य मं
 गलस्य निष्फलत्वापत्तिरिवाच्यं ॥ इष्टायते ॥ विघ्न
 शक्या तदा चरणात् ॥ तथैव शिष्टाचारात् ॥ न च त
 वे स्य निष्फलं बोधकवेदाप्रामाण्यं ॥ सति विघ्ने तत्रा

सि० मु शस्येव वेदबोधितत्वात् ॥ अतरेव पापभ्रमेण कृतस्य प्राय
 श्चित्तस्य निःफलत्वेऽपि न वेदाप्रामाण्यं ॥ मंगलं च वि
 ध्वंसं विरोधे ~~यत्किञ्चित्~~ कारणं ॥ विघ्नध्वंसविरोधे च वि
 नायकस्तव पाठादिः ॥ कचिच्च विघ्नान्यताभाव एव समा
 सि साधनं ॥ प्रतिबन्धकसंयुगाभावस्यै कार्यजनकत्वात् ॥
 इत्थं च ~~यत्र~~ नास्तिकादीनां ग्रंथे निर्विघ्नमेषु जलमांतरीयमंगल
 जन्यदुरितध्वंसः ॥ विघ्नान्यताभावो वा अस्ति ॥ इति नव्यभिचार
 इत्याहुः ॥ संसारेति ॥ संसार एव महीरुडो वृक्षस्तस्य बीजाय
 एतेन इश्वरे प्रमाणमपि दर्शितं भवति ॥ यथा हि ॥ घटादिकार्यं

अथ सिद्धिदानमुक्तावली विश्वनाथप्रणीता ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ चूडामणीकृतविधुर्वलयोक्तकृतक
 तवासुकी ॥ भवो भवतु भव्याय लीलातांडवपंडितः ॥ १ ॥
 निजनिर्मितकारिकावलीमृत्तिसंक्षिप्तचिरंतनोक्ति
 भिः ॥ विशदीकरकावाणिकोतुकाभनुराजीवदया
 वशंवदः ॥ २ ॥ सद्रव्यागुणगुणफितासुहृतिनां सत्क
 मणां शापिकासत्सामान्यविरोधनित्यमिलिताभा
 वप्रकर्षोज्ज्वला ॥ विष्णोर्वक्षसि विश्वनाथकृतिनासि
 धांतमुक्तावलीविन्यस्तामनसोमुदंवितनुतांसद्य

B. 112
 6

112
 6

112/6

सर्वत्रकारणं ॥ किंतु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञा
त्वेन नकारणत्वं ॥ आवश्यक्त्वात् ॥ विशिष्टज्ञानकल्पनागौरवा
च्चेति चेन्न ॥ व्याप्यतावच्छेदकाज्ञानेपि वैद्वि व्याप्यवानिति ज्ञा
नादनुमित्युत्पत्तेः ॥ लाघवाच्च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मता
ज्ञानत्वेन हेतुत्वं ॥ किंच धूमवान्पर्वत इति ज्ञानादनुमि
त्यापत्तेः ॥ व्याप्यतावच्छेदकी भूतधूमत्वप्रकारकपक्षध
र्मताज्ञानस्य सत्त्वात् ॥ न च गृह्ये व्याप्यतावच्छेदकप्रका माण
रकपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वं वाच्यं ॥ चेन्नस्य व्याप्ति

मि० मु० ग्रहे मैत्रस्य पक्षधर्मताज्ञानादनुमित्यापत्तेः ॥ यदितु त
 ३ सुरुषीयगुह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं
 तस्युषीयपक्षधर्मताज्ञानंतस्युषीयानुमितौ हेतुरित्यु
 व्यते ॥ तदा अनंतकार्यकारणभावः ॥ मन्मते तु समवा
 येन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं समवायेनानुमि
 तिजनयतीत्यर्थं नानंतकार्यकारणभावः ॥ यदितु व्या
 प्तिप्रकारकज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानं च स्वतंत्रकारणमित्यु
 व्यते ॥ तदा कार्यकारणभावद्वयं ॥ वंदि व्याप्यो धूमो

लोकवानपर्वत इति ज्ञानादनुमित्यापत्तेः स्यादि
 ति ॥ इत्थं चेत्तत्र ज्ञानद्वयं तत्रापि विविदिज्ञानं कल्पनीयं
 ॥ फलमुखगौरवस्यादोषत्वादिति व्याप्यो नाम व्याप्या
 श्रयः ॥ तत्र व्याप्तिः केत्यत आह ॥ व्यौरित्यादि ॥ साध्यं मि
 ति ॥ वंदिमान्धमादित्यादौ साध्यं वंदिः साध्यवान्महा
 नसादिः ॥ तदन्योजलद्रुदादिः ॥ तदवृत्तित्वं धूमस्येति
 लक्षणसमन्वयः ॥ धूमवान्वेदे रित्यादौ साध्यवदन्य
 सिंन्नयः पिंडादौ वंदिः सत्वान्नातिव्याप्तिः ॥ अत्र येन

सि० मु संबंधेन साध्यं तेनैव साध्यवान्बोध्यः ॥ अन्यथा समवा
 य संबंधेन वंदिमानं न्यवयवस्तदन्यो महानसादिस्तत्र ध
 मस्य विद्यमानत्वात् अव्याप्तिप्रसंगात् ॥ साध्यवदन्यश्च
 साध्यवत्त्वावत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदबोध्यः ॥ तेन यः बो
 किंचिद्वदिमं तो महानसादेभिर्नेपर्वतादौ धूमस्य सत्त्वेपि
 न क्षतिः ॥ साध्यवदन्यावृत्तित्वं च साध्यवदन्यवृत्तित्वत्वा
 वधिभाभावः ॥ तेन धूमवान्वेक्षेरित्यत्र साध्यवदन्यजलं
 रुदादिवृत्तित्वाभावेपि नातिव्याप्तिः ॥ येन संबंधेन हेतु

तातेनैव साध्यवान्बोध्यः ॥ अन्यथा समवा
 य संबंधेन वंदिमानं न्यवयवस्तदन्यो महानसादिस्तत्र ध
 मस्य विद्यमानत्वात् अव्याप्तिप्रसंगात् ॥ साध्यवदन्यश्च
 साध्यवत्त्वावत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदबोध्यः ॥ तेन यः बो
 किंचिद्वदिमं तो महानसादेभिर्नेपर्वतादौ धूमस्य सत्त्वेपि
 न क्षतिः ॥ साध्यवदन्यावृत्तित्वं च साध्यवदन्यवृत्तित्वत्वा
 वधिभाभावः ॥ तेन धूमवान्वेक्षेरित्यत्र साध्यवदन्यजलं
 रुदादिवृत्तित्वाभावेपि नातिव्याप्तिः ॥ येन संबंधेन हेतु

सि० मु वदं न्यस्यामि ~~स्मिं सामान्यादौ हेतुता व~~
 छेदक संबंधेन समवायेन वृत्तेरप्रसिधत्वाद व्याप्तिरत आ
 ५ ह ॥ अथ वेति ॥ हेतुमतिनिष्ठावृत्तिर्यस्य स तथा विरहो अ
 भावः ॥ तथा चेत्तत्र धिकरणवत्यभावप्रतियोगिना साध्येन स
 ह हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः ॥ अत्र यद्यपि वेद्विमान्धुमा
 दित्यादौ हेतुवधिकरणपर्वतादि वृत्त्यभावप्रतियोगित्वं तैर्दे न
~~स्मिं~~ देरस्तीत्यव्याप्तिः ॥ न च समानाधिकरणवद्विधुमयो
 रेव व्याप्तिरिति वाच्यं ॥ तद्वै रप्युभयाभावादिसेवेपि

३ न्या ३

जाति

द्वयेनास्तीति प्रतीतिः ॥ गणवान्द्रव्यत्वादित्यादौ अव्या
 प्तिश्च ॥ तथापि साध्यतावच्छेदकप्रतियोगात्तानवच्छेदकमि
 ति वाच्यं ॥ न नरूपत्वव्याप्यं महानपृथिवीदित्यत्र साध्यता
 तावच्छेदिकायाः रूपत्वव्याप्यजातयः स्तासां शुक्लत्वादि
 रूपाणामेतेषां दित्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमस्ती
 त्यव्याप्तिरिति चेन्न ॥ तत्र परंपर्यारूपत्वव्याप्यजातित्वस्यै
 व साध्यतावच्छेदकत्वात् ॥ महितादृशधर्मावधिभाभावः
 कापि पृथिव्यामस्ति ॥ रूपत्वव्याप्यजातिमाभासीति बु

सि. मु. ध्यापतेः ॥ दंडिमानदंडिसंयोगावृत्त्यत्र दंड्यादौ ध्येपरंपरासंबंधेन
 ६ दंड्यादिकमेव साध्यतावच्छेदकमिति नाव्याप्तिः ॥ साध्यादिभेदेन
 व्याप्तिभेदात्तादृशस्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकप्रतियोगिता
 नवच्छेदकमित्येवलक्षणघटकमित्यपि वदति ॥ हेत्वधिकरणं च हेतु
 तावच्छेदकविराष्टाधिकरणवाच्यं ॥ तेन द्रव्यगुणकर्मन्याविशि
 ष्टसत्त्वादित्यादौ शुद्धसत्त्वाधिकरणगुणनिष्ठाभाव
 प्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य नाव्याप्तिः ॥ हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्व
 अधिकरणं बोध्यं ॥ तेन समवायेन धर्माधिकरणतत्त्वद्वयवति
 ष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि वक्तव्यं नाव्याप्तिः ॥ अभावश्च प्रतियोगिव्यः

धिकरणो बोध्यः ॥ तेन कपिसंयोगी एतद्वृत्तत्वादिसंमूलावच्छेदे
 न एतद्वृत्तिकपिसंयोगाभावप्रतियोगित्वेऽपि संयोगस्य नाव्या
 प्तिः ॥ न च प्रतियोगिव्यधिकरणत्वयदि प्रतियोग्यनधिकरणवृ
 त्तिर्वंतदा तथैवाव्याप्तिः ॥ प्रतियोगिः नः कपिसंयोगस्यानाधिक
 स्त रणे गुणादौ वर्तते यो अभावस्यैव वृत्तिसंमूलावच्छेदन सत्त्वात् ॥ यदि
 प्रतियोग्यधिकरणावृत्तिर्वंतदा संयोगी सत्त्वादित्यादौ वदितव्या
 प्तिः ॥ सत्ताधिकरणे गुणादौ यः संयोगाभावः स्य प्रतियोग्यधिक
 रणद्रव्यवृत्तित्वादिति वाच्यं ॥ हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनाधि

सि० म० करणवृत्तित्वविशिष्टस्य विवक्षितत्वात् ॥ स्वप्रतियोग्यनधिकरणं वृत्त्य
 भावइति निःस्पृष्टः ॥ प्रतियोग्यनधिकरणं च प्रतियोगितावच्छेदका
 वधिभानधिकरणं बोध्यं ॥ तेन विशिष्टसत्तावान् जातरित्यादौ जात्य
 धिकरणगुणादेर्विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिसत्ताधिकरणत्वेऽपि न
 क्षतिः ॥ अत्र च साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं
 वाच्यं ॥ तेन ज्ञानवान् सत्तादित्यादौ सत्ताधिकरणघटादेर्विषय
 तासंबन्धेन ज्ञानाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः ॥ इत्थं च वद्विमानधर्मा
 दित्यादौ धर्माधिकरणसमवायेन वद्वि विरहसत्वेऽपि न क्षतिः ॥ न
 नु प्रतियोगितावच्छेदकावधिभस्य यस्य कस्यचिदनधिकरण

त्वं ॥ तत्सामान्यस्य वा ॥ यत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकावधिभाना
 नधिकरणत्वं वा विवक्षितं ॥ आद्येकपिसंयोगा एतद्वक्षत्वादित्य
 न्ना व्याप्तिः ॥ कोऽपि संयोगाभावस्य हि प्रतियोगितावच्छेदकाव
 धिभानावृक्षावृत्तिरपि कपिसंयोगो भवति ॥ तदनधिकरणं वृक्ष
 इति ॥ द्वितीये तु प्रतियोगिव्यधिकरणाभावा प्रसिद्धिः ॥ स
 वस्थे वा भावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियो
 गिसमानाधिकरणत्वात् ॥ न च वद्विमानधर्मादित्यादौ घटाभा
 वादेः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकर
 णत्वं ॥ यद्यपि पर्वतादेस्तथापि साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन तत्सति

सि० बु० योग्यनधिकरणत्वमस्येवेति कथं ॥ प्रतियोगिव्यधिकरणाप्रसिद्धि
 रिति वाच्यं ॥ घटाभावे यावद्भूतभावस्तस्य घटाभावात्मकतया घ
 टाभावस्य वदिरपि प्रतियोगी ॥ तदधिकरणचपर्वतादिति क्र
 मेण प्रतियोगिव्यधिकरणस्याप्रसिद्धत्वात् ॥ यदितु घटाभावादी
 वद्भूतभावादिभिर्भेद इत्युच्यते ॥ तथापि धर्माभाववान्वद्भूतभावा
 दित्यादावव्याप्तिः ॥ तत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधः स्वरूपसंबंधः
 स्तनसंबंधेन च सर्वस्य वा भावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभा
 वात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वहेतुधिकरणस्येति ॥ तृतीयतुक्
 पिसंयोगाभाववान् आसत्तादित्यादावव्याप्तिः ॥ तत्रात्म ~~स्य~~ इति

स्तत्त्व

कपिसंयोगाभावाभावः कपिसंयोगस्य प्रतियोगितावच्छेदकं गु
 णसामान्याभावत्वमपि तदवधिभाधिकरणत्वचहेतुधिकर
 णस्यात्मन इति मेव ॥ यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावधिज्ञान
 धिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितानाश्रयत्वस्य विवक्षितत्वा
 त् ॥ ननु कालोचदवान्कालपरिमाणादित्यत्र प्रतियोगिव्यधिकर
 णाभावाप्रसिद्धिः ॥ हेतुधिकरणस्य महाकालस्य जगंधारतया सदा
 वैषामेवाभावानां साध्यतावच्छेदकसंबंधेन कालिकविशेषण
 तया प्रतियोग्यधिकरणत्वसत्त्वात् ॥ अत्र केचित् महाकाला
 न्यत्वविशिष्टघटाभावस्तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणः महाकाल

सि० मु०

७

लस्यघटाधारत्वेपिमहाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावस्तत्प्रतिषेधो
विनाधारत्वात् ॥ महाकालिमहाकालभेदाभावात् ॥ वस्तुतस्तु ॥ प्र
तियोगितावच्छेदकसंबन्धेनप्रतियोग्यनाधिकरणं ॥ भूतहेत्वधिकरण
वृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्यसंबन्धावधिभूतस्यधर्मावधि
भूत्वाभयाभावस्तेनसंबन्धेनतद्धर्मावधिभूतस्यतद्धेतुव्यापकत्वबोध
॥ व्यापकसमानाधिकरणव्याप्तिः ॥ यसंबन्धः साध्यतावच्छेदक
संबन्धः ॥ यद्धर्मः साध्यतावच्छेदकः ॥ तत्रयदियद्धर्मावधि
भूत्वाभावउच्यते ॥ तदासमवायेनवद्भवभावः तस्यप्रतियोगिता
वच्छेदकसंबन्धः समवायः तत्तत्प्रतिषेधो यो ग्यनाधिकरण

पर्वतादिवृत्तिः स एव तत्प्रतियोगितावच्छेदकचवंदित्वमित्यव्याप्तिः ॥ य
दिचयसंबन्धावधिभूतमात्रमुच्यते ॥ तदातारास्यसंयोगेनघटाभाव
स्यप्रतियोगितायासंयोगसंबन्धावधिभूतसत्त्वात् ॥ अव्याप्तिः स्याद
तउभयमुपात्ते ॥ साध्यतावच्छेदकसंबन्धेनसाध्यादिकरणहेतुता
वच्छेदकसंबन्धेनहेतोरित्तत्त्वं ॥ इत्थंचकालोद्यद्वानकालपरि
भाणादित्यादौसंयोगसंबन्धेनघटाभावप्रतियोगिताघटस्यानाधि
करणमहाकालावर्तमानः स एव संयोगेनघटाभावस्तस्यप्रतियो
गितायांकालिकसंबन्धावधिभूतघटत्वावधिभूत्वाभया
भावसत्त्वाभाव्याप्तिः ॥ ननुप्रमयवद्विमानधर्मादित्यादौप्रमयव

सि० मु० १० द्विवावधि नत्वमप्रसिद्धं ॥ गरुधर्मस्यानवधेदकत्वमिति चेत् ॥ कंबु
 मेवादिमभोस्ततिप्रतत्याकंबुग्रावादिमत्वावधिप्रतियोमि
 ताविषयाकरणेन गरुधर्मस्याप्यवधेदकत्वस्वीकारादिति
 संक्षेपः ॥ पक्षवृत्तित्वमित्यत्र पक्षत्वकिदाह ॥ सिषाधायिषति ॥
 सिषाधायिषाविरहविशिष्टायाः सिधेरभावः पक्षता ॥ तद्वान्पक्षः
 इत्यर्थः ॥ सिषाधायिषामात्रेण पक्षता ॥ विनापिसिषाधायिषाधनग
 जितेन मेघानुमानात् ॥ अतएवसाध्यसंदेहोपिनपक्षता ॥ विनापिसं
 देहत्वधनगजितेन मेघानुमानात् ॥ सिधौ सत्यामपिसिषाधायि
 षासत्त्वं ~~वि~~ अनुमितिर्भवत्येव ॥ अतः सिषाधायिषाविरहवि १०

शिष्टत्वं सिधौ विशेषणं ॥ तथाचयत्रप्रसिद्धिर्भास्तितत्रसिषाधायि
 षायांसत्यामसत्यामपि पक्षता ॥ यत्रसिषाधायिषास्तितत्रसिधौ
 च सत्यामसत्यांचपक्षता ॥ यत्रप्रसिद्धिर्भास्तिसिषाधायि
 षाचनस्तितत्रनपक्षता ॥ सिषाधायिषाविरहविशिष्टसिधेः सत्त्वा
 त् ॥ ननुयत्रपरामर्शानंतरसिधेस्ततः सिषाधायिषातत्रसिधे
 यिषाकालेपरामर्शानाशानुमितिः ॥ यत्रसिधिपरामर्शसिषा
 धायिषाः क्रमेण भवन्ति तत्रसिषाधायिषाकाले सिधेर्नाशस्य
 निबंधकाभावादेवानुमितिः ॥ तत्रसिषाधायिषासिधिपूर्वा राम
 स्तत्रपरामर्शकाले सिषाधायिषावनास्ति ॥ एवमन्यत्रापि ॥ सिधि

सिन्धु

११

काले परामर्शकालेन सिषाधयिषा ॥ योग्यविभविशेषगुणानां योग्य
यनिषेधात्तत्कृतः सिषाधयिषा विरहविशिष्टत्वं सिधेविशेषणमिति
चिन्म ॥ यत्र वद्वि व्याप्य धूमवान्पर्वतो वद्विमानिति प्रत्यक्षस्मरणं वा
ततः सिषाधयिषा तत्र पक्षतासिपत्तयेतद्विशेषणावश्यकत्वादिति
ति ॥ अत्रेदं बोध्यं ॥ यादृशयादृशसिषाधयिषासत्त्वं सिधिसत्त्वं
यल्लिङ्गकानुमितिस्तादृशतादृशसिषाधयिषा विरहविशिष्टसि
ध्यभावस्तल्लिङ्गाकानुमितौ पक्षता ॥ तेन सिधिरपरामर्शसत्त्वयत्कि
चित्ज्ञानं जायता मितौ छायाभापि नानुमितिः ॥ वद्वि व्याप्य ध
मवान्पर्वतो वद्विमानिति प्रत्यक्षसत्त्वप्राप्त्यातिरिक्तज्ञानं जा

११

प्युपनीतनविषयत्वात्तद्विआत्मनि नातिव्याप्तिः ॥ न वा प्रत्यक्षा
विषयरूपादिमतिपरमाण्वादावव्याप्तिः ॥ तस्यापि यो म्यत्वा
त ॥ महत्त्वलक्षणकारणांतरासंनिधानाच्च न प्रत्यक्षं ॥ अथ वा
आत्मावृत्तिविशेषगुणवत्त्वं तत्त्वं ॥ चत्वारि ति ॥ पृथिव्ये ज्ञे
वायूनां स्पृशं वत्त्वं ॥ द्रव्यारंभ इति ॥ पृथिव्ये ज्ञे वायुचतुष
द्रव्यारंभकत्वं ॥ न च द्रव्यानां रंभकघटादावव्याप्तिः ॥ द्रि
व्यस्ममवायि कारणवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्य जातिमत्वस्य
विवक्षितत्वात् ॥ आकाशशरीरिणामिति ॥ आकाश
त्मनामप्यव्याप्यवृत्तिक्षणिकविशेषगुणवत्त्वं ॥ आकाशस्य

विशेषगुणः गुणः शब्दः स चाव्यवृत्तिः ॥ यदा किंचिदवच्छेदेन श
 ब्द उत्पद्यते तदन्यावच्छेदतदभावस्यापि सत्त्वात् ॥ क्षणिकत्वं
 चतुर्तीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं ॥ योग्यविभुविशेषगुण
 स्वांतरवृत्तिविशेषगुणाश्रयत्वात् ॥ प्रथमशब्दस्य द्वितीयश
 ब्देन नाशः ॥ एवं ज्ञानादीनामपि ॥ ज्ञानादिक हि आ
 मनिविभौ शरीरावच्छेदेनोत्पद्यते ॥ घटाद्यवच्छेदतदभावे
 वास्येव ॥ एवं ज्ञानादीनामपि क्षणद्वयस्यापि ॥ इत्थं चाव्या
 वृत्तिविशेषगुणवत्त्वं ॥ क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं चार्थः ॥ एथिव्या
 दोरूपादिविशेषगुणोऽस्तीत्यव्याप्यवृत्तौ युक्तं ॥ एथिव्यादौ

व्याप्यवृत्तिः संयोगादिरस्तीति विशेषगुणेत्युक्तं ॥ न च रूपादी
 नामपि कदाचित्तु तृतीयक्षणे नाशसंभवात् क्षणिकविशेषगु
 णवत्त्वं क्षित्यादावतिव्याप्तमिति न च वाच्यं ॥ चतुःक्षणवृत्तिज्ञा
 न्यावृत्तिज्ञातिमद्विशेषगुणत्वस्य तदर्थत्वात् ॥ अपेक्षाबुद्धिः क्ष
 णत्रयं तिष्ठति ॥ क्षणचतुष्टयं तु न किमपि ज्ञानादिकं तिष्ठति ॥
 रूपत्वादिकं तु क्षणचतुष्टयस्यायिन्यपि रूपादौ वर्तते इति
 तद्वदशः ॥ इदं श्वरज्ञानस्य चतुःक्षणवृत्तित्वात् ज्ञानस्य त
 द्दुतित्वात् ज्ञेयेत्युक्तं ॥ यद्याकाशजीवात्मनोः साधर्म्यतदा
 जन्येति न देयं ॥ इदं चत्वादिकमादाय लक्षणसमन्वयात् परम
 तत्त्वस्य तादृशगुणत्वाच्चतुर्थक्षणेदित्वादीनामपि नाशाभ्युप

१६

गमात्तद्विवादीनामपितथात्वात्तद्वारणायविशेषेति॥ त्रिक्षण
वृत्तित्वं वा वाच्यं॥ इष्टादिकमादायात्मनिलक्षणसमन्वया
त्॥ रूपेति॥ पृथिव्यस्य जसोरूपवत्त्वद्रवत्वप्रत्यक्षविषयत्वं चेत्
र्थः॥ नचचक्षुरादीनां भर्जनकपालस्थवं हं रूपेणत्वकिं मानमिति
वाच्यं॥ तत्रापि ते जस्त्वेन रूपानुमानात्॥ एवं वायवानीतपृथिवी
जलतेजोभागानामपि पृथिवीत्वादिना रूपानुमाने बोध्यं॥ नच
मि घटादौ द्रुतसुवर्णं नेते जसिद्रवत्ववत्त्वमव्याप्तमिति वाच्यं॥
द्रवत्ववद्भूतिद्रव्यत्वव्याप्य जातिमत्वस्य विवक्षितत्वात्तद्वृत्त
जलुमभृतिषुद्रव्येषु जले द्रुतसुवर्णं भिन्नेते जसि च द्रवत्व

१६

सत्वात्तत्र पृथिवीत्वादिसत्वात्तदादायसमन्वयः॥ नचप्र
त्यक्षविषयत्वं परमाण्वादावाव्याप्तमिति व्याप्तचरूपादाविति वा
च्यं॥ चाक्षुषप्रत्यक्षविषयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्य जातिमत्वस्य वि
वक्षितत्वात् आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय चाक्षुषेति॥ गुरुणी
ति॥ गुरुणीत्ववत्त्वरसत्ववत्त्वंच पृथिवी जलयोरित्यर्थः॥ नच
घ्राणेन्द्रियानां वायवानीतवायवानीतपाथिवभागानां च
रसादिमत्वे किं मानमिति वाच्यं॥ तत्रापि पृथिवीत्वादिना त
दनुमानात्॥ द्वयोरिति॥ पृथिवीत्वादिना तदनुमानात्॥ तज
सोरित्यर्थः॥ नचनैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वंच घटादौ वंहादौ वा व्या

मममिति वाच्यं ॥ नैमित्तिकद्रवत्वे समानाधिकरणद्रव्यत्वव्या
 ३९० प्यजातिमत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ आत्मान इति ॥ एथिव्यमे
 जो वायवाकाशात्मनो विशेषगुणवत्वमित्यर्थः ॥ यदुक्तमिति
 विहाये ॥ ज्ञेयत्वादिके बोध्यं ॥ तत्तु न के स्यापि वैधर्म्ये केवलान्वयि
 त्वात् ॥ तच्चेति ॥ संख्यादयः पंचस्वे आकाशासाधर्म्यवैधर्म्य
 निरूप्यसंप्रतिप्रत्येकं निरूपयति तत्रशितिरिदिना गंधहेतु
 रिति ॥ गंधसमवायिकारणमित्यर्थः ॥ यद्यपि गंधवत्वमात्रे ल
 क्षणं उचितं ॥ तथापि एथिवीत्व जातौ प्रमाणोपन्यासाय कार

॥ १७॥

णत्वं उपन्यस्तं ॥ तथाहि एथिवीत्वं गंधसमवायिकारणतावच्छेद
 कतया सिध्यति ॥ अन्यथा गंधत्वावच्छिन्नस्याकस्य तापस्ये ॥
 न च पाषाणोदो गंधभावाद्गंधवत्वमव्याप्तमिति वाच्यं ॥ तत्रापि गं
 धसत्वात् ॥ अनुपलब्धिस्तु अनुकटत्वेनाप्युपपद्यते ॥ कथं
 मन्यथा ॥ तद्भस्मनि गंध उपलभ्यते ॥ भस्मनो हि पाषाणध्वंस
 जन्यत्वात् पाषाणोपादानोपादेयत्वं सिध्यति ॥ यद्रव्यं यद्रव्यध्वं
 सजन्यं तत्तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः दृष्टवत्त्वे द्रव्ये महापटध्वं
 सजन्ये ॥ इत्थं च पाषाणपरमाण्वादौ एथिवीत्वात् सजन्यपाषा
 णस्यापि एथिवीत्वं ॥ तथा च तस्यापि गंधवत्त्वे बाधकाभावः ॥
 नानारूप्येति ॥ शुक्लीलादिभेदेन नानारूप्ये एथिव्यामेव वर्तते ॥